

Ivana Prijatelj-Pavičić

O GRAFIKAMA NEKIH CRKVENIH KNJIGA IZ XVI.–XVIII. ST. TISKANIH U ITALIJI U BIBLIOTEKAMA SPLITSKIH SJEMENIŠTA

UDK: 096:76/+681.62-051(453.1:497.5 Split)"14/17"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 6. III. 1994.

I. Prijatelj-Pavičić

58000 Split, HR

Kneza Višeslava 24

Autorica obrađuje grafičku opremu crkvenih knjiga tiskanih u Italiji od konca XV. do konca XVIII.st. koje se čuvaju u Splitu u Biblioteci "Ivan Paštrić" Nadbiskupskog sjemeništa i onoj Teološkog fakulteta. Posebnu pozornost posvećuje onim knjigama u kojima grafički listovi imaju veću umjetničku vrijednost.

Biblioteke splitskih sjemeništa – Biblioteka "Ivan Paštrić" Nadbiskupskog sjemeništa u Splitu (ili Biblioteka dijecezanskog sjemeništa) i Biblioteka teologije u Splitu (tzv. Centralna biblioteka sjemeništa) – jesu prave riznice stoljećima skupljanoga knjižnog blaga od čudesnih minijatura, preko rukopisa naših velikih umjetnika i znanstvenika, prvotisaka nekih kapitalnih djela, inkunabula, grafikama raskošno opremljenih knjiga sakralne tematike do malih neuglednih molitvenika, na čijim se marginama u bilješkama ponekad uz intimne zapise i molitve vlasnika mogu pronaći i dragocjeni podaci o nekim historijskim ličnostima i događajima.¹⁾ Građa kojom raspolažu spomenute ustanove prikupljena je iz biblioteka splitskih i prigradskih crkava, kaptolske biblioteke te ostavština velikih splitskih crkvenih ličnosti. Tako npr. Biblioteku Nadbiskupskog sjemeništa nazivaju i Paštrićevom, odnosno Cosmijevom bibliotekom, prema bibliotečnim ostavštinama dvojice istaknutih dalmatinskih humanista XVII. i XVIII. st. – teologa i bibličara Ivana Paštrića²⁾ i njegova prijatelja, osnivača splitskog Sjemeništa i biblioteke, velikog splitskog biskupa Mlečanina Stjepana Cosmija.³⁾

U okviru te obimne knjižne građe izdanja crkvenog, tj. liturgijskoga i molitvenog karaktera, zauzimaju posebno mjesto. Mnoga od tih djela ukrašena su grafikama poznatih talijanskih, njemačkih, flamanskih grafičara. Grafičkoj opremi dalmatinskih starijih knjiga tek se u posljednje vrijeme počela posvećivati stanovita pažnja. U ovom članku pokušala bih ukazati s

jedne strane na estetsku vrijednost, a s druge strane na značenje proučavanja likovne komponente crkvenih knjiga u našim knjižnicama diljem Dalmacije.

"Slikopis" crkvenih knjiga odražavao je misaone tokove u katoličkoj vjeri, duh papinskih reformi, ali i povezanost likovnih strujanja u europskoj umjetnosti bilo na nivou ikonografije bilo na nivou likovnog jezika. Crkvene knjige morale su pratiti nove tendencije u teologiji i apologetici. One su, kao jedan od glavnih instrumenata crkve, trebale u potpunosti odgovarati njenim didaktičkim metodama. Kao i crkvena umjetnost, brojnost, raznovrsnost i porijeklo crkvenih knjiga na našoj obali pokazuju da je Dalmacija bila uključena u suvremenu katoličku misao, pripadajući i na taj način zapadnoj kulturi, utemeljenoj na kršćanskim spoznajama i poznavanju latinskog jezika, jedinstvenoga univerzalnog jezika obrazovanih ljudi, pomoću kojeg su se stoljećima prenosile najvažnije poruke Katoličke crkve, teologije, simbolike i etike.

Poznavanje likovnog aspekta naše vrijedne knjižne baštine igra važnu ulogu u njihovoj stručnoj valorizaciji. Istraživanje te zanemarene tematike složen je zadatak, tim više što mnogi problemi iz tako obilne građe kao što je grafika starih knjiga nisu dovoljno istraženi ni u matičnim zemljama gdje su izrađivana djela koja nalazimo u Dalmaciji. Traganje za podacima o pojedinim tiskarama i njihovim grafičarima pretvara se često u mukotrpnu arheologiju, a može završiti i bezuspješno. Crkvene knjige koje nalazimo u bibliotekama splitskih sjemeništa tiskane su u svim većim europskim tiskarama od Malinesa, Lyona, Augsburga, Budima i Beča do Venecije i Rima.⁴⁾ Kako se radi o veoma opsežnoj tematici, koja se ovdje prvi put donosi, ograničila bih se na obradu crkvenih knjiga tiskanih u Italiji u razdoblju od kraja XV. do kraja XVIII.st.

TISKARE

Sagledavajući u cjelini dalmatinske biblije, misale, brevijare i oficije zapaziti ćemo da je najveći broj tih djela nabavljen u Veneciji i Rimu. Takva konstatacija nimalo ne začuđuje. Penetracija vjerskog tiska često je bila vezana uz političke težnje, trgovačke interese, instituiranje i promicanje novih crkvenih ideja. Uz Veneciju, važnu ulogu u objavljivanju crkvenih knjiga na glagoljici imat će od XVI. st. dalje Propaganda Fide u Rimu.

Zbirka knjiga crkveno-liturgijske tematike u splitskim sjemeništima već po svom iznimnom opsegu jest dragocjena građa glede upoznavanja s poviješću grafičke ilustracije, tiskara i grafičara u Italiji u spomenutom razdoblju. Tako npr. iz razdoblja prve polovice XVI. st., tj. postinkunabulističkog perioda, nalazimo u Biblioteci dijecezanskog Sjemeništa Bibliju tiskanu kod jednog od najzastupljenijih venecijanskih izdavača crkvenog tiska u Dalmaciji – Lucantoniusa De Giunta iz 1511. g. Rano XVII. st. prezentiraju također dvije knjige objelodanjene "Apud Iuntas" u Veneciji 1606. g. (Misal) i 1611. g. (Biblija).⁵⁾ Iz razdoblja od sredine XVII. do početka XIX. st. ponajviše djela

iz dvaju Sjemeništa objavljeno je u venecijanskim izdavačkim kućama Aemiliani, Balleoniana i Pezzana i tiskarama njihovih nasljednika. Riječ je o čitavu nizu misala, biblija, brevijara i oficija, od luksuznih izdanja u koži s brojnim grafičkim ilustracijama do malih džepnih molitvenika. Nadalje, susrećemo se i s naslovima tiskanim "Apud Cieras", "Typis Brigonci", "Apud Jo Baptistam Recurti", "Apud Christoforum Zane", u tiskari Hertziana, "Apud Joannem Manfre" i u poznatoj štampariji Bartolomea Occhija. Iz poznate tiskare Remondini u Bassanu, koja je objavila 1785. g. Boškovićevo djelo "Opera pertinentia ad opticam et astronomiam maxima ex parte nova et omnia hucusque inedita in V. tomos distributa", a ponajviše je poznata po izradi popularnih grafika (od igraćih karata do svetačkih sličica) za široko tržište od Latinske Amerike do Rusije,⁶⁾ potječe jedan misal iz biblioteke splitske teologije.

Među rimskim tiskarama po broju sačuvanih crkvenih izdanja u bibliotekama splitskih sjemeništa prednjači tiskara Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Riječ je o nekoliko izdanja na glagoljici u Biblioteci teologije, Paštrićevoj "Biblia Arabica" u tri toma i još nekim drugim vrijednim edicijama. Spomenula bih i nazočnost djela tiskanih u štampariji Jacoba Mascardija.

Sve navedene tiskare bavile su se i izdavanjem djela hrvatskih pisaca. Typografia Pezzana tiskala je npr. Posilovićevu "Naslagenie duhovno koi želi dobro živit potom toga dobro umrit" iz 1682., Barakovićevu "Vilu Slovinku" također iz 1682., izdanje Glavinićeva "Cvita svetih" iz 1702. Kod Simona Occhija objavljena su brojna djela sinjskih fratara poput Grabovčeva "Czviyt razgovora naroda i jezika illirckoga alliti arvacckoga" 1747., "Pripovidanje nauka krstijanskog" Jerolima Filipovića 1750., "Pjesme duhovne razlike" fra Petra Kneževića 1765. "Usdasi Mandaljene pokornice" Ignjata Đordića objelodanjeni su 1728. g. u venecijanskoj štampariji Cristofora Zanea, itd. U rimskoj "tiskalnici svete skupščine ot razmnoženie veri" tiskani su glagoljicom Levakovićev "Azbukovdnik slovinskij" iz 1629. i Paštrićev "Časoslov rimskij slavinskim ezikom" 1688., a u štampariji Jacoba Mascardija 1670. Palmotićevo "Cristiade to est xivot diela Isukarstova".⁷⁾ Da je riječ o tiskarama koje su bile višestruko povezane s dalmatinskom sredinom svjedoče i brojne grafike dalmatinskih kulturnih sakralnih predmeta koje su one objavljivale.

GRAFIČARI I LIKOVNA OPREMA KNJIGA

Grafička ilustracija crkvenog tiska u bibliotekama splitskih sjemeništa pruža s obzirom na kvantitetu i kvalitetu izdanja mogućnost uvida u razvoj talijanske grafike, napose one venecijanske i rimske. Navedene tiskare upošljavale su brojne grafičare - od onih koji su radili predloške do onih koji su te nacрте prenosili u drvo i bakar.⁸⁾ Među imenima zabilježenima na marginama grafika susrećemo i autore koji su u zanatu bili izuzetno cijenjeni. O tim grafičarima i njihovom likovnom izrazu mnogo je pisano, naročito o

onim venecijanskim. Organizirano je i nekoliko velikih izložbi posvećenih izuzetnoj aktivnosti venecijanskih izdavačkih kuća i pojedinim umjetnicima koji su radili za njih. Na taj način rasvjetljava se jedno važno poglavlje umjetnosti koje je suživjelo i korespondiralo s tokovima talijanskog stvaralaštva od kasne gotike do klasicizma.⁹⁾

Maestro di Pico, Geniza, Biblia, Venecija 1511., kod Lucantoniusa De Giunta, Biblioteka dijecezanskog sjemeništa, inv. br. XVII., 1-9

U knjigama splitskih sjemeništa nastalima od kraja XV. do početka XVI. st. opažamo arhaično primitivni, stilizirani izraz s elementima nordijskoga gotičkoga slikarstva, što je općenito karakteristično za "crnu umjetnost" toga razdoblja u Italiji. Kako su prvi grafičari u talijanskim tiskarama upravo bili sjevernjaci (Nijemci, Flamanci), i budući da je otamo nabavljena oprema za te tiskare, nimalo ne začuđuje pojava toga "internacionalnog" stila u talijanskim inkunabulama i knjigama prve polovice XVI. st. Taj naivni pojednostavnjeni izraz bio je blizak širokim narodnim masama i kasnije će se nastaviti koristiti u popularnoj grafici (prikazi otajstava ružarija, scena iz Kristove muke, popularnih svetačkih slika, itd.). Ilustratori su težili jednostavnosti, neposrednosti i lakoj čitljivosti kako bi knjiga bila što jasnija narodu (*Biblia pauperum*).¹⁰⁾ Danas su još uvijek nepoznata mnoga imena tih stranih i lokalnih grafičara koji su djelovali u talijanskim gradovima od druge polovice XV. do kraja XVI. st.¹¹⁾

U splitskim sjemeništima, uz brojna posttridentinska izdanja sačuvana je tek nekolicina crkvenih knjiga tiskanih u Italiji u razdoblju od kraja XV. do kraja XVI. st. *Habent sua fata libelli*. Među tim rijetkim primjercima nalazi se nekoliko djela na čiju bih grafičku opremu htjela ukazati u ovome tekstu.

Jedan od značajnijih anonimnih majstora čiji stil prepoznajemo u jednoj od knjiga dijecezanskog sjemeništa je tzv. *Maestro di Pico*. Nazvan je tako prema knjigama koje je ukrao za istaknutoga firentinskoga humanista i poznatog vođu neoplatonika Pica della Mirandolu, koji je u Firenci stvorio jednu od najvećih biblioteka krajem XV. st.¹²⁾ Nepoznati je umjetnik u to doba bio sa svojom radionicom na vrhu svoje karijere, radeći na dekoriranju knjiga raznovrsne tematike, od pravnih i religioznih izdanja do djela klasičnih

pisaca. Devedesetih godina u ksilografijama venecijanskih tiskanih knjiga dominirao je njegov karakteristični stil. Riječ je o majstoru kojeg se smatra jednim od onih grafičara s kojima prestaje stari stil drvoreza i započinje nova renesansna epoha ilustracije u izdavaštvu na lagunama. U literaturi se navodi niz biblija nastalih u razdoblju od 1477. do 1483. g. čija se grafička oprema atribuirala ovom anonimnom majstoru i njegovoj radionici. Među biblijama koje je dekorirao jedna od najpoznatijih je *Biblia italica*, tiskana od Giovannija Ragazza za Lucantonija Giunta 1490. g., za koju je izradio šest scena stvaranja svijeta smještenih u ukrasnom renesansnom arhitektonskom okviru. Taj njegov prikaz Geneze, koji se izgleda prvi put u njegovom opisu javio već u jednoj biblioteci iz 1477. g., bit će desetljećima kasnije ponavljan u čitavom nizu biblija. U tim izdanjima prvih desetljeća XVI. st. pronalazimo uz Genezu i druge majstorove klišeje poput stvaranja Eve i Porodjenja Krista. Taj tip biblije je i ona iz Biblioteke dijecezanskog sjemeništa iz 1511., (inv. br. XVIII. 1-9). Nedostaje naslovna stranica, na prednjoj strani ispisano je "BIBLIA VENETIIS, LUCANTONIUS DE GIUNTA 1511.", a slični podaci ispisani su i otraga. Zapažamo neke izmjene. U kompoziciji Geneze npr. nema raskošnoga reprezentativnog arhitektonskog okvira. Čitav niz drugih figuralnih kompozicija očito je rađen prema predlošcima "Maestra di Pico".

Od XVI. st. dalje, grafičari nastoje svoj izraz približiti suvremenoj likovnoj produkciji. Rezultat je profinjenije grafičko oblikovanje. Dok je početkom XVI. st. prevladavao renesansni izraz (opažamo utjecaje renesansne arhitekture, skulpture i slikarstva), u drugoj polovici stoljeća maniristički ukus već potpuno vlada u djelima svih uglednijih ilustratora, premda su nazočni i elementi zadržavanja svojstava ranijih stilskih i ikonografskih likovnih rješenja. Već od kraja XVI. st. javljaju se i stanoviti elementi baroknoga stilskog izraza u naglašenom *chiaro-scuro*, dinamizmu kompozicija i ekspresiji izraza. U tu grupu spadaju ranotridentska izdanja splitskih sjemeništa. Riječ je o knjigama druge polovice XVI. st., koje se pojavljuju kao jedno od glavnih oruđa crkvene obnove u smislu uvođenja

Maestro di Pico, Geneza, Biblia italica, Venecija 1490., kod Lucantonija Giunta, London, British Library IB 23752

nove kateheze posttridentinske religioznosti, u kojima su ilustracije imale jaku didaktičku ulogu. Posebni pak utjecaj imala je Kongregacija za promicanje vjere u Rimu, koja je u svojim izdanjima na svim jezicima i pismima težila promicanju jedinstva svih kršćana unatoč razlikama u rasi, kulturi i načinu života. Manirističke elemente zapažamo u deformiranim proporcijama, naglašenoj retorici figura, komponiranju scena i izboru dekorativnih motiva groteske, nagih muških i ženskih likova, kojima se potencira kontrast između sakralnosti centralnog prizora i senzualnosti dekora. Snažan je utjecaj suvremenog slikarstva poput Raffaella, Michelangela, Tintoretta, Bassana, Dürrera, itd.

Kada je riječ o grafičkoj umjetnosti, tada je izuzetno važno spomenuti pojavu stilsko-ikonografske transmisije. Dapače, u pojedinim tiskarama preuzimaju se čitavi grafički setovi tuđih matrica s figuralnim prikazima i ornamentalnim motivima. Nadalje, u pojedinim tiskarama neki obrasci upotrebljavaju se nekoliko stoljeća. To nam objašnjava pojavu miješanja više ruku, odnosno više stilova u istom izdanju.

Da su se i u XVI. i XVII. st. venecijanski majstori inspirirali djelima njemačkih, francuskih i nizozemskih grafičara, možemo uočiti usporedimo li npr. grafike iz Biblije tiskane u Lyonu 1567. g. (BDS II. 31) s grafikama u nekoliko venecijanskih biblija i misala iz sjemenišnih biblioteka tiskanih u XVII. i XVIII. st. Riječ je o Rimskom misalu CBS br. B-98, kojem nedostaju prednje i stražnje stranice s podacima, ali na temelju tablica blagdana saznajemo da je mogao nastati oko 1648. u Veneciji, te dvjema biblijama tiskanim kod Nikole Pezzana u Veneciji 1709. (BDS br. IX. 11) i 1714. g. (BDS. br. XV. 4.19). Usporedimo li različite prizore, od onih starozavjetnih scena prvoga grijeha preko novozavjetnih prikaza Porođenja, Poklonstva kraljeva, scena Muke Kristove i Uskrsnuća do prizora iz Apokalipse, uočiti ćemo velike sličnosti ne samo u stilu nego i u ikonografiji. U scenama Ivana koji piše Otkrivenje, Bogorodice sa sedmoglavim zmajem, Četiri jahača Apokalipse sličnosti s nordijskim knjigama na razini ikonografije su očite. Jasan je utjecaj ciklusa Apokalipse velikoga renesansnog njemačkog slikara i grafičara Albrechta Dürera i njegovih suvremenika koji se u XVI. st. proširio i postao "opće mjesto" biblijske grafike diljem protestantske i katoličke Europe.¹³⁾ S druge strane, poznato je kako su nizozemski i njemački grafičari u XVI. st. kopirali djela velikih talijanskih kasnorenesansnih i manirističkih slikara boraveći u glavnim centrima poput Venecije, Firence i Rima. Talijanski su majstori imali prilike upoznati grafike rađene prema djelima nordijskih umjetnika. Tim putem došlo je do svojevrstne internacionalizacije stilskih i ikonografskih rješenja. Knjige crkvene tematike bile su jedan od prijenosnika u tom lancu. U njima se spajaju utjecaji pristigli iz oba smjera. Takve će se pojave javljati u liturgijskoj literaturi i kasnije, u XVIII. i XIX. st.

Brojne grafike potpisane su samo inicijalima, a na mnogima ne nalazimo ni traga imenu autora. Neke od tih djela odražavaju u kvalitetne autore. Među njima spomenula bih biblije i misale tiskare de Propaganda Fide, Misal tiskan

"Apud Juntas" (CBS A-574) iz 1611., Misal iz 1647. g. (CBS B-98) i Misal tiskan kod Jacoba Mascardija iz 1611. (CBS B-108). Po svojoj originalnosti ističe se naslovna stranica Paštrićeve Biblije arabicae tiskane u tiskari Zbora za širenje vjere 1671. g. s tekstom upisanim u barokno ukrašeni okvir i arabskim ukrasima na zaglavlju stranica.¹⁴⁾

U XVIII. st. grafička umjetnost u Veneciji doživljava preporod. Nove tendencije trasirali su veliki venecijanski slikari i grafičari Settecenta poput Giovannija Battiste Tiepola,¹⁵⁾ Fontebassa, Visentinija, Giambattista Brustolona, Giovannija Battiste Piazzette, Giuseppa Wagnera, čija će umjetnost ostaviti traga na umjetnosti njihovih suvremenika. Ta generacija venecijanskih umjetnika izmijenila je dotadašnji jezik grafike i otvorila nove izražajne mogućnosti. Oni rade u visokim svjetlosnim registrima, umjesto ranije kaligrfske tehnike inaugurirali su svojim djelima nov način rada kratkim, nemirnim potezima igle. Stoga njihove grafike ostavljaju dojam svježine, skicoznosti, drhtave prozračne atmosfere analogne rješenjima u tadašnjem slikarstvu. Naravno da uz djela rađena tim novim grafičkim duktusom, divizionističkim postupcima u kojima je maksimalno negirana sjena, u ilustracijama knjiga traje i dalje izraz baziran na tradicionalnom baroknom chiaroscuro. Napose, uz te rokoko-kompozicije, koje odišu prozračnošću i lirikom, i dramska rješenja kasnog baroka, u popularnim venecijanskim crkvenim izdanjima ponavljaju se hladne, akademizirane varijacije i kopije starih shema.¹⁶⁾

Napomenula bih da su ne samo grafička nego i slikarska ostvarenja Tiepola i Piazzette bila često korištena kao predloži za grafike u crkvenim knjigama. U tom kontekstu spomenula bih dvije nepotpisane kompozicije u Rimskom misalu (CBS A-946), tiskanom u Typografia Joannis Antonii Pezzano – Navještenje i Golgota – koje posjeduju tu istu iskričavu svjetlost i prozračnu atmosferu karakterističnu za Piazzettu, Tiepola i njihove sljedbenike.

Pogledamo li djela iz dviju sjemenišnih knjižnica nastala u XVII. i XVIII. st., uočit ćemo da se uz neke drugorazredne grafičare pojavljuju i imena nekih istaknutih autora. Općenito, grafika toga doba odražavala je visoku razinu umjetnosti u gradu na lagunama. Tako je npr. suor Isabella Piccini radila za tiskare Balleoniana, Pezzana i Aemiliani. Za tiskaru Balleoniani grafike su izrađivali i Francesco Zuano, Carlo Orselini, Antonio Viviani, A. Margotti, Johannes Zuliani, za "Apud Cieras" Giovanni Merlo, za Nikolu Pezzana spomenuti B. Falconi, Francesco Zucchi, za Typografia Hertziana Bartholomeo Crivellari, za Bartolomea Occhija spomenuti Francesco Zucchi. Isti je radio i za Christophora Zanea.

Isabella Piccini (1666.–1732.), kćerka vrsnog grafičara XVII. st. Jacopa Piccinija, časna sestra u samostanu Santa Croce u Veneciji, najzastupljenija je ličnost u spomenutim bibliotekama sa svojim djelima nastalim krajem XVII. i u prvim desetljećima XVIII. st.¹⁷⁾ Radi se o čitavu nizu ilustracija u nekolicini misala, brevijara i oficija, koji će biti kopirani i nakon autoričine

smrti u tiskarama Balleoniana i Aemiliani. U svom stilu spajala je ikono-

Isabella Piccini, Poklon kraljeva, Rimski misal Venecija 1725., Typografia Balleoniana, Centralna biblioteka sjemenište B-136

nije surađivao, bio je vješt majstor naročito u rješavanju svjetlosnih i iluzionističkih efekata. Radio je grafike prema djelima L. Caraccia, Raffaella, Giulia Romana, Piazzette i G.B. Tiepolo. U Sjemeništu se čuva Biblia sacra u tri toma (BDS XXII 4.28), tiskana 1740. g. u Typografia Hertziana s njegovim bakropisima. Naslovnu grafiku "Alegorije crkve" izradio je prema Piazzetti. Prizori iz Staroga i Novog zavjeta posjeduju upravo onu lakoću i svjetlost koja je karakterizirala i djela najvećih grafičara venecijanskog Settecenta.²⁰⁾

Od grafičara iz obitelji Zucchi, iz koje potječe i Antonio Zucchi (autor pale "Bogorodica sa svetom Anom" iz Komiže),²¹⁾ susrećemo Francesca.²²⁾ Na njegovim grafikama vidljiv je Tiepolov utjecaj, što potvrđuje i oznaka G.B.T.D. na nekim njegovim djelima, koju možemo dešifrirati kao Gianbattista Tiepolo delineavit. Uz spomenute obitelji grafičara Piccini i Zucchi u Veneciji je bila

smrti u tiskarama Balleoniana i Aemiliani. U svom stilu spajala je ikono-

grafiju i izraz velikih venecijanskih slikara Cinquecenta i njihovih seicenteskih nastavljača s elementima novih baroknih strujanja nazočnih u venecijanskom slikarstvu tokom druge polovice XVII. st. Riječ je o vještoj grafičarki koja je kvalitetno prenosila slikarska rješenja G. Renija, Tiziana, Veronesea, S. Riccija i drugih poznatih majstora u grafički jezik, s naročitim smislom za chiaroscuro i djela Giovannija Merloa, poznatog inače kao autora jedne čuvene karte grada na laguna-ma iz 1656. g.¹⁸⁾

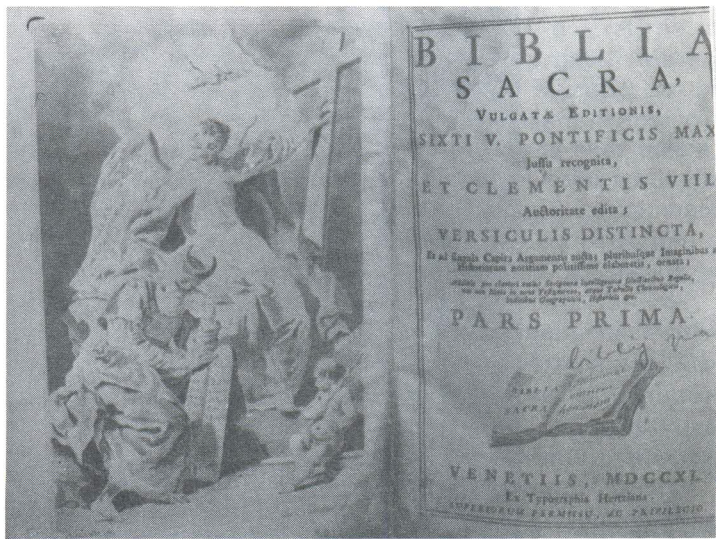
Od poznatijih venecijanskih ilustratora Settecenta čija djela susrećemo u crkvenim izdanjima iz dvaju sjemenišnih biblioteka, istakla bih imena Carla Orsolinija i Bartolomea Crivellarija. Vješt u rješavanju svjetlosnih i iluzionističkih efekata, Carlo Orsolini (1704.-1780.), grafičar koji je radio prema djelima A. Balestre, R. Carriere, Fontebassa, S. Riccija i Solimene, kod nas je poznat po grafici "Vera Croce", čudotvornog baroknog križa venecijanskog kipara Massarija u franjevačkoj crkvi na Badiji kod Korčule.¹⁹⁾ Bartolomeo Crivellari (1725.-1777.), bavio se skulpturom i grafikom, učio je u Giuseppea Wagnera s kojim je i kas-

poznata obitelji Zuliani. U crkvenim knjigama sjemenišnih biblioteka susrećemo djela Gianantonija Zulianija (1760.), sina grafičara Giuliana.²³⁾

Na kraju, kad je riječ o koncu XVIII. i početku XIX. st. spomenula bih ime Venecijanca Antonija Vivianija (1796.-1854.), a od torinskih autora spomenula bih Laura Agostina (1806.-1876.), koji u svom stilu spaja elemente kasnog baroka i klasicizma.

Bartolomeo Crivellari, Alegorija vjere, prema Piazzetti, Biblia sacra, Venecija 1740., Typografia Hertziana, Biblioteka dijecezanskog sjemeništa, inv. br. XXII, 4.28 a

Ovaj presjek bogatog opusa grafičkih ilustracija u crkvenim knjigama splitskih sjemeništa tek je djelić neprocjenjive knjižne baštine crkvenog karaktera u dalmatinskim bibliotekama. Činjenica je da smo se u ovom malom odsječku iz golemoga dalmatinskog fondusa susreli s poznatim imenima talijanske "crne umjetnosti", kao i brojnim inicijalima zasad anonimnih slikorezaca, pokazuje da obrada ilustracija u knjigama naših knjižnih riznica zavrjeđuju pažnju.

DODATAK

Na kraju ovoga teksta skrenula bih pažnju na jedan misal, koji, nažalost, zbog nedostatka prednjih i zadnjih stranica nisam znala pobliže datirati i odrediti njegovo ishodište, a privukao me zbog zanimljivih bilježaka ispisanih uz tekst. Riječ je o Misalu inv. br. XIX. 5.2 koji se čuva u Biblioteci dijecezanskog sjemeništa. Stilski bismo ga mogli vezati uz grafički izraz kraja XV. i prvih desetljeća XVI. st. Ono što me najviše zaintrigiralo u ovom zanimljivom starom izdanju, u kojem su biblijska zbivanja ispričana u inicijalima,

jesu podaci zapisani izbljedjelom tintom na stražnjim unutrašnjim koricama. U gornjem redu jasno se čita riječ Toma, a slova u nastavku iza "Ni..." ne mogu se pročitati golim okom. U donjem redu zabilježen je i datum "adi. 8. novembre 1523.". Spomenuta godina, ime i povijesni podaci zabilježeni istim rukopisom na stranicama knjige navode me na smjelu pomisao da bi vlasnik misala mogao možda biti Splitsanin, skradinski i potom trogirski biskup -

Nepoznati grafičar XVIII. st., Navještenje, Rimski misal, Venecija 1787., Typografia Joannis Antonii Pezzana, Centralna biblioteka sjemeništa inv. br. A 946

Toma Nigris.²⁴⁾ Thomas Niger djelovao je u splitskom kaptolu od 1512. kao arhiprezbiter, te kao kanonik i generalni vikar dvaju nadbiskupa Averoldija i Bernarda Zanea, a jedno je vrijeme bio i vikar Petra Berislavića. 1516. g. dobija naslov apostolskog protonotara, a 1519. postavljen je za skradinskog biskupa. 1524. premješten je na funkciju trogirskoga biskupa. Putovao je po

vladarskim dvorovima od Njemačke i Francuske do Češke i Poljske, tražeći posvuda pomoć u borbi s Turcima. Poznat je njegov govor 1524. g. u Rimu povodom obrane Klisa, pa nije nezanimljivo da je na početku knjige kasniji vlasnik(?) ostavio bilješku o padu Klisa 1537. g. Pretpostavlja se da je umro oko 1531. g., a pokopan je u franjevačkoj crkvi na Poljudu, pod pločom koja je danas u klausturu, u grobu što ga je dao sagraditi njegov nećak Krsto Balistić, sin Tomine sestre, koji ga je naslijedio na biskupskoj stolici u Trogiru 1524. g. Tog našeg humanista, koji je ostao poznat po svojim govorima protiv Turaka (možda je to i objašnjenje za neke bilješke u knjizi), portretirao je veliki venecijanski renesansni slikar Lorenzo Lotto. Bio je prijatelj Marka Marulića. U jednoj od bilježaka u knjizi spominje se Marko Marulić, što bi se moglo odnositi na književnika, ili na istoimenoga poljudskog franjevca. Zanimljivo je napomenuti da je nekolicina grafika rukom bojana oker tušem. Istim rukopisom na posljednjim stranicama zapisano je i nekoliko molitava na latinskom. Činjenica da se potpisao (?) na unutrašnjoj drvenoj korici, kojoj je oguljena papirnata zaštita, i nedostatak posljednjih stranica s podacima o tiskanju, pokazuje da je ta knjiga već dulje vrijeme prije 1523. g.²⁵⁾ (kada je Toma bio na skradinskoj katedri) bila u upotrebi.

Uz rukopis za koji pretpostavljamo da bi mogao biti Tomin, uočavamo u knjizi još nekoliko rukopisa. Neki su od tih dalmatinskih duhovnika-vlasnika ove knjige-zapisali i svoja imena, poput splitskog kanonika Ioannesa Candida, koji je izabran na tu funkciju 1732. g. Dva puta je bio postavljen za ravnatelja Sjemeništa. Nakon pedeset dvije godine provedene u kanonikatu, umro je 1784. g. od kuge koja je u to doba harala Splitom.

Ako analize potvrde da je potpisani Toma splitski humanist Toma Nigris, ova bi knjiga bila zanimljiv izvor za njegovo podrobnije poznavanje.

B I L J E Š K E

- 1) U bilješkama ću se koristiti skraćenicama BDS za Biblioteku dijecezanskog sjemeništa i CBS za Biblioteku centralnoga bogoslovnog sjemeništa. Zahvaljujem prof. Slavku Kovačiću i prof. Ivanu Baniću na pomoći koju su mi pružili pri pripremanju ove radnje.
- 2) I. Banić, "Fond Paštrićevih knjiga u "Biblioteci Ivan Paštrić" u "Ivan Paštrić (1636.-1708.). Život, djelo i suvremenici", zbornik radova znanstvenog skupa o 350. obljetnici rođenja, Split 1988., str. 85-106, I. Golub, "Život i djelo Ivana Paštrića", o.c. (1988.) str.13-22. Paštrić se 1686. po nalogu Kongregacije za širenje vjere prihvatio redigiranja glagoljskog časoslova, koji izlazi u Rimu 1688., te glagoljskog misala koji je objelodanjen 1706. I. Golub, o. c. (1988.), str. 14. U CBS čuvaju se dva izdanja "Missale romanum slavonico idiomatae", tiskani u Rimu od Propaganda Fide glagoljicom 1741. i 1893., oba bez signature, te Mise za mrtve tiskane na glagoljici (bez signature), Rim 1767.
- 3) S. Kovačić, "Splitski nadbiskup Stjepan Cosmi, Paštrićev suvremenik i prijatelj", o.c. (1988.), str.121-132.
- 4) Od stranih tiskara spomenula bih u BDSu u Parizu "Ex officina Simonis Colinaei Pro Galeoto a Prato", (Biblija iz 1541.), u Lyonu "Apud Guliel. Rovillium" (Biblija iz 1667.), "Sub insigno Salamandre" (Biblija 1646.), u Augsburgu (Augustae Vindelicorum) "Aumptibus Fratrum Veith" (1772.), u Beču "Editori Henrici Reiss" (1872.), Typographia Mechitarctica (1825.). Među knjigama iz XIX. st. nalazimo nekoliko tiskanih u nizozemskom gradu Malinesu "H.

- Dessain, successor P.J. Hanicq" (1875., 1864., 1861.), mađarskom Budimu "Typographiae R. Universitatis Hungaricae" 1821., te dalmatinskim tiskarama kao što je zadarska "Typographia Fratrum Battara" (1833.), itd. Padovansko izdavaštvo reprezentirano je s jednom od najpoznatiji njihovih izdavačkih kuća - Typis seminarii s brevijarom iz 1823. Kada je riječ o XIX. st., spomenimo još na kraju ovog popisa i djela iz torinskih tipografija Marietti (1891., 1870., 1869.) i milanske "Tipografia Messagi di G. Battista Massaggi" (1847.).
- 5) Tiskara Giunti bila je jedna od najuspješnijih talijanskih tiskara u razdoblju od kraja XV. do polovice XVII. st. Njen tvorac je bio Firentinac Luca Antonio (1457.-1538.), koji je 1477. g. osnovao tiskaru u Veneciji. U XVI. st. postala je aktivna izdavačka kuća i veliki izvoznik liturgijskih knjiga u katoličku Europu. Naslijedio ga je Luca Antonio Mladi (1542.-1602.). Filippo Giunti (1450.-1517.) bio je osnovao njenu firentinsku podružnicu. Ta velika izdavačka kuća prestala je s radom 1657. g. (J.R. Hale, "Encyclopaedia of the Italian Renaissance", London 1989., str.159.).
  - 6) Remondini, poznata izdavačka kuća iz Bassana, znala je na svojim izdanjima pisati netočne podatke o mjestu tiskanja. Na tržištu su se pojavljivale tako njihova djela navodno objavljena u Rimu, Veneciji, Antverpenu, itd. Tipičan primjer jest spomenuti Rimski brevijar iz Antverpena Sumptibus Remondinianis u Centralnoj biblioteci sjemeništa. Na naslovnoj stranici stoji da je objavljen u Antverpenu kod tiskara Remondini 1796. g. Jedan primjerak sličnog brevijara iste štamparije iz 1795.g. vidi u katalogu izložbe "Remondini. Un editore del Settecento", Bassano del Grappa 1990., izd. Milano 1990., str. 523-kat.23, iz Museo Biblioteca Archivio Bassano, inv. br. 276 C 9 2.
  - 7) Katalog izložbe "Pisana riječ u Hrvatskoj", Muzejsko-galerijski centar Posilović 17/27, Baraković 17/31, Grabovac 19/15, Đurđević 19/29, Levaković 17/40, Paštrić 17/25, Palmotić 17/33. J. Badalić, "Inkunabule u Hrvatskoj", Zagreb 1952. O djelima sinjskih franjevačkih pisaca vidi K. Kosor - M. Stipičić, "Apostoli Gospe Sinjske", Sinj 1987. Kao primjer povezanosti tih tiskara s dalmatinskom sredinom navela bih da su neke od njih, pored knjiga za crkvenu upotrebu i knjiga slavenskih pisaca, razvile i snažnu produkciju grafika rađenih prema tamošnjim lokalnim kulturnim i zavjetnim slikama s didaskalijama na tim jezicima. Riječ je o grafikama, letcima i pjesmaricama popularnog karaktera za veleprodaju, koje su reproducirale teme omiljele svim nivoima stanovništva i time osiguravale zadovoljavajuću potražnju.
  - 8) Autor ilustracije crteža predloška obično je označen sa inv., in., (invenit), p. ili pinx. (pinxit), d., del. (delineavit). Veliki grafičari poput Piazzette, Tiepola, Dürera imali su svoje bakroresce, bakropisce i drvorezbare. Takvi crtači predloška koji prenose tuđi crtež na ploču, odnosno rezajući predloška, potpisuju se sa inc., s., sc., scu., sculp., renovit, a kod nekih autora i f., fc.(fecit).
  - 9) G. Moschini, "Dell' incisione in Venezia", Venecija 1928. R. Pallucchini, "Mostra degli incisori veneti del Settecento", cataloga, 28. giugno - 30 settembre 1941., Venecija 1941. G. Morazzoni, "Il libro illustrato veneziano del Settecento", Milano 1943., F.Pedrocchio, "Catalogo dei libri illustrati del Settecento del Museo Correr (lettera B)", Bollettino 1981. - XXVI. N.S. n. 1-4, Venecija 1981. i isti autor, 2. dio, Bollettino 1982., XXVII. N.S. n. 124.
  - 10) O stilu ilustracija u protestantskom crkvenom tisku toga doba vidi u knjizi M. Pelca, "Biblija priprostih. Ilustracije hrvatskih i slovenskih protestantskih knjiga 16. stoljeća", Zagreb 1991.
  - 11) J.J. Alexander, "Notes on Some Veneto-Paduan Illuminated Books of the Renaissance", Arte Veneta XXIII., 1969., str. 9-20, isti autor, "Venetian Illumination in the Fifteenth Century", Arte veneta XXIV., 1970., str. 272-257. S. Marconi, "Esempi di xilominiatura nella Biblioteca di s. Marco, Ateneo Veneto CLXXXIII.=XXIV. N.S., Venecija 1986., str. 173-193., M. Muraro - D. Rosand, "Tiziano e la silografia veneziana del Cinquecento", Venecija 1972., J.M. Massing, "Jacobus Argentorarius, étude préliminaire", Arte veneta XXXI. Venecija 1977., str.4.
  - 12) L. Armstrong, "Il maestro di Pico: un miniatore veneziano del tardo Quattrocento", Saggi e memorie di storia dell'arte 17, Venecija 1990., str. 7-39, sl. 41, 42, 43, 44. Očita je sličnost s njemačkim biblijama XV.st. Usporedimo npr. scenu "Prvi grijeh i izgon Adama i Eve iz raja" s onom u kelnskim biblijama iz 1478.-79. g., nürnbergskoj bibliji Antona Kobergera iz

1483. u S. Kuthy-G. von Bergen, "Buchillustrationen von Gutenberg bis Dürer von der Handschrift zum Wiegendruck", Kunstmuseum Bern 3. 2. – 27. 3. 1977., str. 7, uočiti ćemo velike sličnosti bilo u stilu, bilo u ikonografiji.
- 13) Da je riječ o "potonuloj ikonografiji", koja kola u crkvenom tisku od XVI. st., možemo pokazati uspoređujući ilustracije spomenutih knjiga iz splitskog Sjemeništa s primjerima grafika iz protestantskih knjiga iz XVI. st. objavljenim u citiranoj knjizi M. Pelca. Slične ilustracije "Ivana koji guta gorku knjigu" kao u biblijama BDS II 31 (tiskane u Lyonu 1567. kod Gulielma Rovilliuma) i BDS XV 419, tiskanoj kod N. Pezzana u Veneciji iz 1714. g. nalazimo u Hishna postilla tiskanoj u Tübingenu 1595. (sl.223-str. 261). Najveće analogije s grafikama spomenutih djela nalazimo u Bibliji tiskanoj u Wittenbergu 1584. Na primjer, iz citirane Biblije BDS II. 31 "Svećenik" slični starozavjetnom svećeniku prikazanom na sl.307-str. 312, "Brončano more u hramu" prikazu na sl. 365-str. 341, "Brončani kotao" onom na sl. 366-str. 342, itd. Iz ciklusa Apokalipse izdvojila bih naročito grafike "Zmaj i nebeska žena" (BDS II. 31 i BDS XV. 419) koje slične grafici istog sadržaja sl. 464. - str. 391. Navedeni primjeri potvrđuju kolanje obrazaca između izdavačkih kuća i njihovo dugogodišnje trajanje.
- 14) O "Biblia sacra arabica" iz Paštrićeve kolekcije vidi I. Banić, o.c. (1988.), str. 94, Navodi se u inventuri knjiga biblioteke Ivana Paštrića iz 1757. g. u Arhivu Nadbiskupskog sjemeništa u Splitu.
- 15) A. Rizzi, "Le acqueforti dei Tiepolo", 19 settembre-24. ottobre 1970, Udine 1970.
- 16) Kao primjere tog dugog trajanja stila i ranijih shema već sam navela dvije biblije tiskane u Nicole Pezzana 1709. i 1714. g. (CBDS IX.11 i BDS XV. 419), koje su očito urađene sa starim predlošcima.
- 17) O grafičarki časnoj sestri Isabelli Picini vidi G. Moschini, o.c. (1928.) str. 48-52, Thieme-Becker, "Allgemeines lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart" XXVI., Leipzig 1932., str. 581, G. Morazzoni, G. C. (1943.), str. 190, G. Pedrocco, o.c. (1981.), kat. 38. Potpisane grafike Isabelle Picini vidi-BDS IX. 1.1, Biblia sacra, Venecija 1709., Typ. N. Pezzana (naslovna stranica s alegorijskim figurama), CBS B-136, Rimski misal, Venecija 1725., typ. Balleoniana, Navještenje, Poklonstvo pastira, Golgota, Uskršnuće, Silazak Duha svetoga), CBS A-575, Rimski misal, Venecija 1728., (Golgota, Uskršnuće), CBS 7035, Rimski brevijar, Venecija 1777. Typ. Balleoniana, (Poklonstvo pastira) CBS, br. B-103, Mise za mrtve, Venecija 1816., typ.Balleoniana (Golgota), CBS A-944, Rimski misal, Venecija 1821., nasljednici typ. Balleoniana (Četiri evanđelista i Porođenje), itd.
- 18) O Giovanniju Merlu vidi u M. Muraro, "Il tempio votivo di Santa Maria della Salute in un poema del Seicento", Ateneo Veneto XV. Venecija 1973., str. 88-92, A. Niero, "La pietà e i suoi templi" u katalogu izložbe "Venezia e la peste", Venecija 1979., kat. a 107. Potpisane grafike Giovannija Merla vidi u knjigama CBS A-510, Rimski brevijar, Venecija 1651., Apud Cieras, (Porođenje, Uskršnuće, Rođenje B.D. Marije).
- 19) O Carlu Orsoliniju vidi G. Moschini, o.c. (1928.), str. 86-87, Thieme-Becker, o.c. (1932.), XXVI., str.62, G. Morazzoni, o.c. (1943.) str. 187-189, G. Pedrocco, o.c. (1981.), kat. kat. 144, 186, G. Pedrocco, o.c. (1982.)280. O grafici korčulanske golgotske kompozicije pisao je J. Belamarić u članku "Franjevačka crkva i samostan na Otoku kod Korčule", Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 23, Split 1983., str. 178. Potpisane grafike Carla Orsolinija vidi u CBS A-944, Rimski misal, Venecija 1821., nasljednici Typ. Ball. (Uskršnuće, Uzašašće).
- 20) O Bartolomeu Crivellariju vidi G. Moschini, o.c. (1928.), str. 85-86, G. Morazzoni, o.c. (1943.), str. 180, G. Pedrocco, o.c. (1981.), kat. kat. 162, fig. 47, Bartolomeo Crivelari prema Piazzetti, BDS XXII 4. 28 a, Biblia sacra, Venecija 1740., (naslovna stranica s alegorijom crkve i sinagoge).
- 21) O slici Antonija Zucchija vidi u članku Z. Demori Staničić, "Slika Antonija Zucchija u Komizi na Visu", Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 24, Split 1984., str.157-166.
- 22) O Francescu Zucchiju vidi G. Moschini, o.c. (1928.), str. 60-61, G. Morazzoni, o.c. (1943.), str. 180, 196., G. Pedrocco, o.c. (1981.), kat. 114, fig. 44, kat. 152, kat. 163., fig. 48, kat. 267 i 280. Potpisane grafike Francusca Zucchija vidi u knjigama – BDS XII 3.6, Biblia sacra, Venecija 1730., Typ. Cristophorum Zane, (naslovna str. s evanđelistima i alegorijama), BDS VI 1.1 a, Biblia sacra Venecija 1730., Typ. Cristophorum Zane, (naslovna stranica s

- alegorijama i simbolima evanđelista), CBS, Br. A-529, Rimski misal, Venecija 1738., ? (Najveštenje, Porodenje, Uskrnuće), prema Gian Battisti Tiepolu.
- 23) O obitelji Zuliani, Gianantoniu, Pietru, Feliceu, Giuseppeu i Catterini vidi G. Moscchini, o.c. (1928.), str. 158-159, G. Pedrocco, o.c. (1981.), kat. 179, kat. 216, fig. 54, G. Pedrocco, o.c. (1982.), kat 298 i 342. Potpisane grafike Gianantonija Zulianija vidi - prema Giovanniju Busatu-CBS, br. B-101, Rimski misal, Venecija 1867., typ. Aemiliani, zatim CBS, br. B-109, Rimski misal, Venecija 1962., typ. Aemiliani, CBS br. B-94, Mise za mrtve, Venecija 1878., typ. Aemiliani (Golgota).
- 24) I. Ostojić, "Metropolitanski kaptol u Splitu", Zagreb 1975., str. 201-203.
- 25) O Ivanu Candidu vidi ibidem, str. 215-216.

Ivana Prijatelj-Pavičić

SULLE STAMPE IN ALCUNI LIBRI ECCLESIASTICI DEL 16-18 SEC.
STAMPATI IN ITALIA E CONSERVATI NELLE BIBLIOTECHE DEL
SEMINARIO DI SPLIT

Riassunto

In questo studio l'autrice si propone di esaminare le stampe in alcuni libri ecclesiastici (bibbie, messali, breviari e uffici) stampati in Italia nel periodo del 16-18 sec. e tuttora conservati nella Biblioteca del Seminario Diocesano come pure nella Biblioteca centrale del Seminario di Split.

Del periodo rinascimentale fa parte la Bibbia, stampata nel 1511 nella rinomata tipografia veneziana di Lucantonius Giunta (BSD inv. No. XVII 1-9), la quale spicca per bellezza delle illustrazioni di uno tra i più significanti disegnatori grafici rinascimentali, anonimi e miniaturisti, conosciuto sotto il nome di "Maestro di Pico".

La maggior parte di opere che troviamo in entrambe le biblioteche del seminario risale all'epoca tra la metà del 17 sec. e l'inizio del 19 sec. e fu pubblicata sia presso celebri editori veneziani (Aemiliani, Balleoniana, Pezzana e Occhi) che presso le altrettanto rinomate tipografie romane (Sacra Congregazione de Propaganda Fide e Jacobo Mascardi). In tutte queste opere è ben riconoscibile il cambiamento che dal modo di esprimersi manieristico passa al barocco pur mantenendo vivi gli elementi delle soluzioni stilistiche e iconografiche precedenti. In alcune tipografie certi moduli continuano ad essere utilizzati e non sono rari i casi in cui un modello già compiuto o schema di una tipografia viene preso dall'altra. Questo fenomeno, noto come trasmissione stilistica e iconografica, è una delle caratteristiche dell'arte nera. Tra scrittori e incisori su rame veneziani che corredevano di illustrazioni e disegni le stampe ecclesiastiche si distingue in modo particolare Isabella Piccini le cui opere rispecchiano le vicende della pittura nella città lagunare nel 17 sec. e all'inizio del 18 sec. D'altra parte le nuove tendenze dell'arte veneziana del Settecento non tardarono a trovare la propria espressione nelle opere di Carlo Orsolini, Bartolomeo Crivellari e Francesco Zucchi.

Una gran parte di questi libri pregevoli proviene dalle biblioteche che appartenevano alle personalità di spicco della vita ecclesiastica e sociale spatatina (Marulić, Paštrić e Cosmi, arcivescovo di Split). Tra questi l'autrice cerca di richiamare l'attenzione sul Messale Romano appartenente alla Biblioteca del Seminario Diocesano (Inv. No. XIX. 5.2), riconoscibile per moltissimi dipinti grafici successivamente colorati d'inchiostro di china e su cui copertina posteriore si trova una firma che potrebbe essere identificata come quella di Tommaso Nigris, insigne umanista spatatino e vescovo di Skradin e Trogir.

Preveo: Ivo Donadini